

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ ВАРЫЯНТЫ АДНОСНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ З НУЛЯВЫМ І МАТЭРЫЯЛЬНА ВЫРАЖАНЫМ СУФІКСАМ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Адной з прымет развіцця мовы, яе дынамічнасці з'яўляецца вар'іраванне структурных элементаў моўнай сістэмы, якое выяўляецца ў існаванні адной і той жа лексемы ў некалькіх фармальных мадыфікацыях – варыянтах.

Варыянтнасць, як вядома, уласціва ўсім узроўням мовы (лексічнаму, марфалагічнаму, сінтаксічнаму і г.д.), але найбольш выразна яна праяўляецца на ўзроўні словаўтварэння, паколькі рэальнай базай спараджэння словаўтваральных варыянтаў з'яўляецца сінанімія словаўтваральных афіксаў і невычарпальныя патэнцыі словаўтваральнай сістэмы мовы [1, с. 36].

Да словаўтваральных варыянтаў адносяцца словы, якія супадаюць па значэнні і тоесныя па каранёвай марфеме, але аформленыя рознымі афіксамі. Два ці больш варыянты, утвораныя ад аднаго базавага (утваральнага) слова (асновы), складаюць варыянтны рад ці варыянтную пару.

Варыянтныя рады адносных прыметнікаў у цэлым дастаткова шырока прадстаўлены ў сучаснай беларускай мове, аднак рады адносных прыметнікаў з нульсуфіксальным (матэрыяльна нявыражаным, негатыўным) і суфіксальным (матэрыяльна выражаным, пазітыўным) афіксамі складаюць нешматлікую групу слоў. Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца варыянтныя рады аднакаранёвых прыметнікаў, у якіх нульсуфіксальныя вытворныя (Ø) ужываецца паралельна з суфіксамі *-ов-* (*-ав-*), *-н-*, *-ян-*, *-ск-* (*-цк-*) у розных мадыфікацыйных спалучэннях. Разгледзім пэўныя мадэлі варыянтных радоў такога тыпу прыметнікаў.

Найбольш прадуктыўнай ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца мадэль – Ø – *-ск-* (*-цк-*): *божы – боскі, дзявочы – дзявоцкі, жабрачы – жабрацкі, лайдачы – лайдацкі, мужычы – мужыцкі, паўстанчы – паўстанцкі, прарочы – прароцкі, рабаўнічы – рабаўніцкі, сірочы – сіроцкі, хлапечы – хлапецкі, юначы – юнацкі*. Супастаўленне семантычных аб'ёмаў разглядаемых варыянтаў паказвае на пэўную сэнсавую агульнасць у большасці паралеляў 'мець адносіны да каго- ч.-небудзь'. Прааналізуем фармальна-семантычныя асаблівасці гэтых прыметнікаў.

Божы – боскі 'які мае дачыненне да бога': *У карчомцы людна, густа, а ў той божай царкве пуста – поп ды дзяк той, дылда (Я. Колас). Поп Мацей, падлізнік боскі, павярнуць рашыў да вёскі тварам (К. Крапіва)*. Члены дадзенага варыянтнага раду ў ТСБМ (Т. I, с. 393) таксама адзначаны і з адценнем агульнага значэння, якое з'яўляецца устарэлым 'створаны богам, прыналежаць богу': *Конскія рэбры пачалі хадзіць пад скураю, пара павярнула з шыі гэтага божга стварэння (К. Чорны). Сустрэць умелі так як мае быць: крышталі ды срэбра і звінелі чаркі, нібы анёлкаў боскіх галасы (А. Зарыцкі)*. Паралельныя формы адносяцца да стылістычна нейтральных слоў.

Дзявочы – дзявоцкі ‘які мае адносіны да дзяўчыны; які належыць дзяўчыне, дзяўчатам, уласцівы ім’: *Пэўна, марыць аб каханні сэрца пылкае дзявоча (Я. Колас). Праз цябе, дзявоцкая краса, слёзы коцяцца, як буйная раса (М. Багдановіч). Пры ўжыванні ў пераносным значэнні прыметнікі гэтага варыянтнага раду набываюць якаснае адценне. Параўн.: Разгарнула стан дзявочы Беларусь магутна, пахаваўшы лёс дзявочы, панскі гнёт атрутны (Я. Колас). Члены дадзенага варыянтнага раду з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі словамі.*

Прыметнікі *жабрачы – жабрацкі* з’яўляюцца варыянтамі тады, калі выражаюць значэнне ‘які мае адносіны да жабрака, належыць яму’: *Няма цяпер тых лахманоў жабрачых, ні курных хат і ні лапцей (С. Гаўрусёў). А што далей? Далей – астрог, жабрацкая торба (Я. Колас); ‘вельмі бедны’*: *Слова “рыштант” ідзе на спад. У нябыт. Як ідзе ў нябыт жабрацкая вёска... (М. Лынькоў). Акадэмічны ТСБМ фіксуе таксама і пераноснае ўжыванне варыянтаў са значэннем ‘вельмі малы, мізэрны’*: *І тыя жабрацкія грошы, якія збіраліся гадамі непасільнай працы, начальства забрала дарэшты... (А. Пальчэўскі). Дадзеныя прыметнікі з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі.*

Лайдачы – лайдацкі ‘які мае адносіны да лайдака’. Дадзеныя варыянты маркіруюцца ў ТСБМ (Т. III, с. 14) як *разм. неадабр.*

Аднакаранёвыя прыметнікі *мужычы – мужыцкі* з’яўляюцца варыянтамі са значэннем ‘які мае адносіны да селяніна, належыць сялянам’: *Слёзы людскія, слёзы людскія! Вамі абліты загоны зямлі. Вы паласкалі мужычыя нівы, вы палівалі сухія палі ! (Я. Колас) Дзіка ж ты б’ешся, восень, аб шыбы беднай мужыцкай хаткі-сялібы (Я. Купала). Збігнеў быў апрануты ў доўгі мужыцкі кажух (А. Карпюк). Дадзеныя суфіксальныя варыянты ў сучаснай беларускай мове ўжываюцца таксама са значэннем ‘які мае адносіны да мужыка (у значэнні ‘аб грубым, нявыхаваным чалавеку’)*. *А калі гутарка зайшла пра дружбу, то тут браты і выявілі свой мужычыцкія замашкі... Так ад іх яны і праз гады не пазбавіліся (Р. Сабаленка). Члены дадзенага варыянтнага раду ў ТСБМ (Т. V, с. 179) фіксуюцца з паметай як устарэлыя словы.*

Семантычны аб’ём варыянтных прыметнікаў *паўстанчы – паўстанцкі* супадае ў значэнні ‘які мае адносіны да паўстанца’: *Голас ...[Багушэвіча] дужаў ў часы паўстанчых баёў 1863 г. (А. Лойка). Праз некалькі хвілін паўстанцкі атрад быў у поўным баявым парадку (М. Чарот). Варыянты дадзеных прыметнікаў функцыянуюць у мове паралельна і з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі.*

Варыянтны рад прыметнікаў *сірочы – сіроцкі* мае значэнні: 1) ‘які мае адносіны да сіраты, уласцівы яму (ёй)’: *Хлеб сірочы , вядома, нялёгка, аднак пра яго пакуль што думала мама (Я. Брыль). Ты першы кроплі горкіх слёз сірочых сваёй рукой з дзіцячых твараў сцёр (П. Панчанка). Гулка сіроцкая песня па свеце нясецца з трывогай (Я. Купала); 2) ‘які праходзіць у адзіноце’*: *Нялёгка ўспамінаць гісторыю сірочага маленства (І. Грамовіч); 3) ‘які мае адносіны да апекі над сіратамі’*: *А летась быў выпадак : айцец увесь скарб завяшчаў*

сіроцкаму дому (А. Пальчэўскі). На жаль, і сёння многія дзеці гадуюцца ў *сіročых* дамах (М. Мятліцкі). Нульсуфіксальны прыметнік *сіročы* шырока ўжываецца ў беларускай мове і ў пераносным метафарызаваным значэнні: *Як бацька памрэ – дык і хата сіročаю стане ў той час* (А. Бялёвіч). *Плача сіročая ў лесе жалейка* (П. Броўка). *Цсё ж гэта ...яе родная хатана хутары, сваё гняздо...* *Сіročае, праўда, гняздо, асірацела пасля таго, як забілі Андрэя* (Я. Брыль). *Нас холадам сустрэла чарнобыльская сіročая вёска...* (І. Шчучэнка). Дадзены прыметнік таксама мае пераноснае значэнне ‘бедны, убогі, мізэрны’: *Жытцо было тоненькае, сіročае, на пяць зернетак у каласку* (М. Лобан). *У дарогу асабліва не было чаго ўзяць, а таму пакуначак быў самы сіročы* (Н. Гілевіч). *Сеўшы ў машыну, я ўзяў з сядзення свой сіročы скрутчак...* (М. Ракітны) У стылістычных адносінных паралельных вытворных прыметнікі *сіročы* – *сіročкі* характарызуюцца як словы нейтральнай лексікі і фіксуюцца практычна ва ўсіх лексікаграфічных крыніцах беларускай мовы (ТСБМ (Т. V), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012), ТСБЛМ (2002)).

Частковае супадзенне семантыкі назіраецца ў варыянтных прыметніках *рабаўнічы* – *рабаўніцкі* ‘які прыводзіць да разарэння каго-н.; грабежніцкі’: *Так, напрыклад, у “Пінскай шляхце Дунін-Марцінкевіч сурова раскрытыкаваў рабаўнічы суд царскай Расіі* (А. Семяновіч). *Рабаўніцкая палітыка царскага ўраду часам даводзіла сялян да распачы, а то і да самагубства* (У. Содаль). Акрамя таго, нульсуфіксальны прыметнік *рабаўнічы* выражае адноснае значэнне ‘які мае адносіны да рабаўніка, рабаўнікоў’ і, адпаведна, у гэтым значэнні не з’яўляецца варыянтам да суфіксальнага аднакаранёвага прыметніка.

Кампаненты варыянтнага раду прыметнікаў *хлапечы* – *хлапецкі* супадаюць у значэнні ‘які мае адносіны да хлапца; належыць, уласцівы хлопцу’: *Вуліца пачала стракатаць белымі, чырвонымі, блакітнымі кофтамі і хусткамі, хлапечымі сарочкамі і святкамі* (і. Мележ). *Такая змена на хлапецкім твары кінулася ў вочы старшыні* (Я. Колас). Прыметнік з суфіксам *-цк-* мае ў беларускай мове больш шырокае адноснае значэнне ‘звязаны з узростам хлапца; падлеткавы’ і, адпаведна, у гэтым значэнні не з’яўляецца варыянтам да нульсуфіксальнага аднакаранёвага прыметніка. Паралельныя формы адносяцца да стылістычна нейтральных слоў.

У кампанентаў варыянтнага раду *юначы* – *юнацкі* назіраецца супадзенне семантыкі ‘які мае адносіны да юнака, юнацтва, уласцівы ім’: *Арлы маладыя, юначая кроў, і радасць вы наша, і наша любоў* (Я. Колас). *А працы многа, дзе ні глянь, прастор юнацкаму запалу* (М. Чарот). *Кроў маю доўга пілі каты, сілы юнацкія нішчыў астрог* (В. Таўлай). Стылістычна нейтральным у сучаснай беларускай мове з’яўляецца суфіксальны прыметнік *юнацкі*, а прыметнік *юначы* у ТСБМ (Т. V, с. 485) фіксуецца з паметай як размоўнае.

Як бачым, прыметнікі дадзенай мадэлі могуць мець адценне адноснасці ці адценне прыналежнасці. А таму, як адзначае Л. Клімкова, “...рэалізацыя кожнага канкрэтнага адцення семантыкі прыналежна-адносных прыметнікаў адбываецца толькі ў кантэксце, паколькі для прыметнікаў характэрна далучальнасць да розных па семантыцы назоўнікаў” [2, с. 20.].

Мадэль -Ø- – { -ов- (-ав-) //-н-//-ян-} практычна ў беларускай мове прадстаўлена адным радам аднакаранёвых прыметнікаў *весні – веснавы (вясновы) – вясенні – вясняны*. Члены варыянтнага раду маюць адзінае тоеснае значэнне ‘які мае адносіны да вясны’: *На вясёлкавым кані едзе першы **весні** гром нашым полем за сялом (М. Танк). Вясновае сонца Чарадою, грамадою, ходзяць хмаркі **веснавыя** (Я. Колас). З-пад снегу на ўзгоркках скупа выбіваліся першыя **вясновыя** кветкі (І. Навуменка). Хлынуў цёплы **вясенні** лівень (І. Гурскі). На каліне цвет **вясняны** закрасуе мне ізноў (У. Дубоўка)*. Некаторыя варыянты дадзенага раду могуць ужывацца і ў пераносным значэнні. Напрыклад: *У кожнага ёсць **веснавыя** гады з вялікімі радасцямі і малымі (П. Панчанка). Таго ніколі не пакіне юнацкі, **весні** ўздым, хто аддае, як дар краіне, жыццё да рэшты – маладым (Н. Гілевіч)*.

Варыянты прыметнікаў *весні – веснавы (вясновы) – вясенні – вясняны* характарызуюцца даўняй традыцыяй ужывання і фіксуюцца ў акадэмічных слоўніках ТСБМ (1977 – 1984), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012). Відавочна, што прыметнікі *весні і вясняны* характарызуюцца меншай ступенню ўжывання. “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (Т.І, с. 482) падае прыметнік *весні* з паметай паэтычнае, астатнія паралельныя формы як стылістычна нейтральныя.

Вытворныя прыметнікі мадэлі -Ø- – -цк-// -ов-//-ч- з’яўляецца шматкампанентным і прадстаўлены аднакаранёвымі словамі: *казачы – казацкі – казаковы – казаччы*. Усе кампаненты варыянтнага раду ўжываюцца з агульным значэннем ‘які мае адносіны да казака, казакоў, належыць ім’: *К таму часу ў Берастэчка к дружыне **казачай** прыблукнуў пан Патоцкі (Я. Купала). На поўдні ад сонца і выбухаў гарача, над славай **казацкай** сякера занесена (П. Панчанка). Усюды сеюць тайна муць яго падкупленыя слугі: на Дон яны ў **казаччы** кругі мяцеж ...нясуць (Я. Колас)*. У лексічнай сістэме сучаснай беларускай мовы ў якасці дамінанты выступае прыметнік з суфіксам -цк- (*казацкі*), які фіксуецца практычна ўсімі лексікаграфічнымі крыніцамі (ТСБМ (Т.ІІ), РБС (1982), БРС (1989), СБМ (1987; 2012), ТСБЛМ (2002)). Ён шырока ўжываецца і ў мове твораў мастацкай літаратуры. Паралельныя ўтварэнні варыянтнага раду маюць некаторыя абмежаванні ў сваім функцыянаванні. Прыметнік *казаччы* з’яўляецца вынікам індывідуальна-аўтарскай словатворчасці і, адпаведна, у слоўніках не фіксуецца. Выйшла з ужытку і ўтварэнне з суфіксам -ов- (*казаковы*), якое сустракалася ў беларускай мове 20-х гадоў і не стала літаратурнай нормай [3, с. 19]. Лексемы *казачы, казацкі* функцыянуюць у мове без стылістычных адрозненняў.

У лексічнай сістэме беларускай мовы ў якасці нарматыўных выступаюць лексемы *божы, дзявочы, жабрацкі, казацкі, лайдацкі, паўстанцкі, рабаўніцкі, сірочы, хлапечы, юначы, дублетнымі – боскі, дзявоцкі, жабрачы, казачы, лайдачы, паўстанчы, рабаўнічы, сіроцкі, хлапецкі, юнацкі* (напрыклад, параўн.: у ТСБМ: *боскі* – тое, што і божы; *дзявоцкі* – тое, што дзявочы; *жабрачы* – тое, што і жабрацкі і г.д.).

Як бачым, большасць варыянтных прыметнікаў у сучаснай беларускай мове ўзніклі ў выніку ўзаемадзеяння высокапрадуктыўных у сістэме прыметнікаў суфіксаў *-н-*, *-ск-* (*-цк-*), *-ов-* (*-ав-*), якія, далучаючыся да асноў назоўнікаў, выражаюць адноснасць спосабу маніфестацыі значэння.

Літаратура

1. Бережан С.Г. К проблеме лексической вариантности // Вариантность как свойство языковой системы. – М.: Наука, 1982. – Ч. I. – С. 36.
2. Климкова Л.А. Притяжательные прилагательные в современном белорусском и русском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. Наук. – Минск, 1987. - 24 с.
3. Пилипович Т.П. Словообразовательные варианты прилагательных в современном белорусском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. Наук. – Минск, 1987. - 22 с.
4. Шкраба І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове. – Мінск: Асар, 2004. - 240 с.

А.В. Гюнтар¹

СТВАРЭННЕ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ БАЗ ВЕДАЎ ДЛЯ СІНТЭЗАТАРА БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ

Сінтэзатар маўлення па тэксце для беларускай мовы можа выкарыстоўвацца у розных сферах і для вырашэння розных задач: у call-цэнтрах і аўтаінфармацыйных сістэмах, у разнастайных прыстасаваннях для нямых і людзей са слабым зрокам, пры вывучэнні замежных моў (слоўнікі і перакладчыкі на аснове тэхналогіі сінтэзу маўлення). Акрамя таго, выкарыстанне сінтэзатара беларускага маўлення можна прапанаваць выкладчыкам у адукацыйным працэсе любой дысцыпліны. Але для эфектыўнага выкарыстання сінтэзатара маўлення неабходна забяспечыць максімальную правільнасць яго работы.

На сённяшні дзень існуюць тры рэалізацыі сінтэзатара маўлення па тэксце для беларускай мовы. Гэта сістэма сінтэзу маўлення на славянскіх мовах “Мультифон” [2, ст. 180], сістэма сінтэзу маўлення для мабільных прыстасаванняў [3, ст. 83] і інтэрнэт-версія (<http://www.corpus.by/tts3>) [1, с. 375].

Стварэнне лінгвістычных баз дадзеных для фанемна-алафоннага працэсара сінтэзатара беларускага маўлення прызначана для праверкі работы стацыянарнага сінтэзатара “Мультифон” і інтэрнэт-версіі сінтэзатара, распрацаваных у лабараторыі распазнавання і сінтэзу маўлення Аб’яднанага інстытута праблем інфарматыкі НАН Беларусі (АІПІ НАН Беларусі).

Непасрэдна перад тым, як прааналізаваць работу стацыянарнага сінтэзатара “Мультифон” і інтэрнэт-сінтэзатара, неабходна сабраць матэрыял, на аснове якога будзе праводзіцца іх тэставанне. Для гэтага неабходна стварыць тэставыя мноствы слоў, якія будуць групувацца па тэмах. Праца па стварэнні такіх тэставых мностваў вялася на падставе адзіных табліц правілаў пераўтварэння “Фанема-Алафон” для рускай і беларускай моў, распрацаваных у лабараторыі распазнавання і сінтэзу маўлення Аб’яднанага інстытута праблем інфарматыкі НАН Беларусі.

¹ Магістрантка кафедры сучаснай беларускай мовы, навуковы кіраўнік дацэнт Г.К. Чахоўскі.